

МӘДЕНИ НЫСАНДАРДЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ТУРАЛЫ МИФТЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

(Қазақ пен моңғолдың фольклорлық материалы бойынша)

Этиологиялық мифтердің бір саласына мәдени нысандардың шығу тегі туралы мифтер жатады. Бұл мифтерде адамдар жасаған мәдени нысандар мен игілікті салттарға космос бейнесі көшірмеленіп, олардың әубастағы қасиетті ілкі нұсқасы дәріптеледі. Миф поэтикасына сәйкес «табиғи нысан – мәдени нысан» бір-біріне қарама-қарсы қойылып, адам қолынан жасалған мәдени құндылықтардың мәні, сыр-сипаты түсіндіріледі.

Қазақ пен моңғолда бұндай мифтер бар. Біз оларды тақырыбына қарай төмендегідей топқа бөліп отырмыз:

1. Музыкалық аспаптар мен өнердің пайда болуы туралы.
2. Құрал-саймандардың пайда болуы туралы.
3. Мәдени өсімдіктердің пайда болуы туралы.
4. Қымыздың пайда болуы туралы.
5. Оттың пайда болуы туралы.

6. Қонақасы салтының пайда болуы туралы.

7. Ою-өрнектердің пайда болуы туралы .

Алдымен құрал-сайманның пайда болуы туралы мифтерді талдайық. Қазақта ұстаның қышқашы мен диқанның қара кетпенінің қалай пайда болғандығы жөнінде әзелгі әңгіме бар.

Әлемдік мифологияда жасампаз қаһарман қауымға мәдени игіліктерді тауып береді немесе өзі жаңадан жасап береді. Ол алғашқы отты табады, еңбек-кәсіп құралдары мен мәдени өсімдіктерді өмірге әкеледі, көпір, баспана тұрғызады, қайық істейді, сонымен қатар қауымның өмір сүру ереже-ырымдарын жасақтап, оларға азық-түлік табу тәсілі мен қолөнерді үйретеді. Осылайша жасампаз қаһарман екінші санаттағы, яғни жасанды қолтума дүниелерді өмірге әкеліп, қауымды табиғаттан оқшаулап, адамға тән өмір сүру салтын қалыптастырып, мәдени құндылықтарды жүзеге асырады. Бұл істері

арқылы жасампаз қаһарман жаратушы мен адам қауымының ортасына дәнекершілік қызмет атқарады екен [1,67].

Бір сөзбен айтқанда, екінші санаттағы мәдени нысандардың пайда болуына жасампаз қаһарман белсенді әрекет жасап, осы игілікті істерден соң табиғат пен адамның ара жігі алшақтағаны көрініс табады. Осы тақырыптағы мифтерде адам әлеуметтік тіршілік иесі ретінде өмір сүріп, хайуанаттар әлемінен бөлінуі таңбалаанады.

Айтылған жайттардың сілемін қазақтағы ұстаның қышқашы мен диқанның кетпенінің, сондай-ақ алғашқы от пен бидайдың, қымыздың пайда болуы туралы мифтерден байқауға болады. Бұл мифтерде ежелгі дәуірде түркі-моңғол халықтарына тотем болған ит пен жылан немесе қарлығаш құсы жасампаз қаһарманға үндес қызметтерді атқарады. Мысалы:

«Ежелгі заманда Дәуіт ұста киелі өнерінің шарапатымен қалың қауымын асыраған екен. Оның кереметтігі сондай, жалаңаш қолымен қызыл шоқты көсіп, нарттай қызған темірді ұстап, ие біледі екен. Өкініштісі, осы өнері баласына қонбайды. Себебі, баласы ұсталықтың сертін бұзып, елден ақының сыртында пара алып, күнә жасайды. Соны сезген Дәуіт «Мен өлген соң халық қиналады, сонда, балам, сен менен жұқпаған өнерді иттен үйреніп, жан бағарсың» деп өсиет қалдырады. Айтқандай-ақ ұста баба өмірден өткен соң қауымы күйзеле бастайды. Ал, баласы дүкен құрып, темір соғайын десе жалаңаш қолымен отты көсеп, балқыған темірді алуға алақаны күйіп жарамайды. Ол әбден тарығып, қарап отырса, ит алдыңғы сирағымен сүйекті қысып ап мүжіп отырғанын көреді. Әкесінің айтқаны есіне түсіп, ол итке еліктеп, оның сирағына ұқсатып қыш-қаш соғып, сонымен қызған темірді ұстап, іс соғатын болыпты. Осылайша ұстаның қышқаш сайманы алғаш пайда болса керек» [2, 126].

Бұл сюжеттен ұсталардың ілкі бабасы Дәуіттің керемет қасиеттерін көреміз. Ұстаның қышқашы итке еліктеуден пайда болып, ит қауымға үлгі көрсетуші жасампаз қаһарманға ұқсас міндетті атқарып тұрғаны – қызықты жайт.

Әлем халықтары Жаратушыны ең ұлық шебер ретінде елестетеді [3,208-209]. Қазақ тәңіріні «Жаратқан», «Жасаған» деп те атаған. Мифтік таным заңдылығына сай бүгінгі ұста қолына бағасын ұстап Дәуітке сыйынып ырым жасағанда ежелгі замандағы ілкі-ата ұстаның заңды мирасқорына айналады. Яғни, тарихи уақыт пен мифологиялық уақыт тоғысып, қазіргі ұста бағзы рухиенің атынан іс соғады. Осындай ежелгі түсініктерге, ырым-кәделер-

ге байланысты Ұста культі өмірге келген. Ұста – отты игеруші, қара темірді қамырдай илеуші керемет иесі. Ал, Тәңір ең ұлық шебер болып саналады. Әлем халықтарының мифологиясында сол себептен жасампаз қаһарман ретінде ұстаға табыну сарыны мол кездеседі [4,21-22]. Қысқасы, ұста жаратушы мен адам қауымының арасын жалғастырушы дәнекерші тұлға болып саналады.

Қазақта ұстаның пірі – Ер Дәуіт. Ол күніне тоқсан әскерге сауыт-сайман соққан деген аңыз бар. Дәуіт пайғамбар туралы Құран Кәрімнің Бақара сүресінде «Алла Дәуітке патшалық, даналық берді. Әрі оған қалағанын үйретті (Темірден сауыт жасау, құстардың тілін білу т.б.)» деген [5,41].

Алайда ұстаның қышқашы туралы сюжет пен Дәуіт пайғамбар есімі моңғол фольклорында кездеспейді. Өйткені, бұл сарынның арғы төркіні ислам дінімен байланысып жатқандығы байқалады. Моңғолда ұста культі бар. Рашид-ад-дин жаңа жыл – Шаған айы келгенде моңғолдар Эргенекөң өлкесінде темір қорытып, тар шатқалды тесіп шыққан деген аңызды еске түсіріп, хан әулеті көмір дайындап, темір қыздырып, төске қойып, балғамен ұрып рәсім жасайтынын жазады [6,154].

Диқан кетпенінің пайда болуы, нақтырақ айтқанда, «Қара кетпеннің маңдайындағы тесіктің пайда болуы туралы» сюжет те моңғол халқында жоқ. Қазақта «Қара кетпеннің маңдайындағы тесік қалай пайда болған?» деген сауалға жауап беретін мынадай этиологиялық миф сақталған:

«Ерте, ерте, ертеде бір адам кездейсоқ оқ жыланның ордасына тап болып, оларды жазықсыздан жазықсыз талқандап, қастық жасайды. Жапа шеккен жаралы жыландар сол адамның соңына түсіп, шағып өлтіруге серттеседі. Қаскөй пенде жыландардан қашып, шыбын жанына сауға тілеп, дүниенің төрт бұрышын шарласа да қуғыншылардан құтыла алмайды. Қайда барса да алдынан ысқырынып, занырын шашып, қаптаған қалың жылан өріп шығады. Шарасыз халге тап болған пақыр бұл жайтты айтып, әулиеге барып паналайды. Қария «Жайын жатқан жыланның құйрығын өзін басқан екенсің. Ордалы жыланның жолына ешкім тосқауыл бола алмайды. Атылған оқ жылан тасты да, болат темірді де бордай үгітіп тесіп өтеді. Бірақ дүниеде ешкімнің атта-уына, таптауына болмайтын бір ғана ұлық нәрсе бар. Ол – нан. Нанды өсірген диқанның кетпені де қасиетті», – дейді. Содан қария ауылдастарын жедел жинап, қазанға салып қарыма нан пісіртіп, жігітті жатқызып, сол нандармен оны қаптап тастайды. Жыланның келетін жолына кетпенді қарсы қойып, адамдар Аллаға сыйынып қарап отырады. Бір за-

манда ысқырынып, айбат шегіп, тұқым-тұяғын бастап ордалы жыланның патшасы келеді де, бар пәрменімен қара кетпенге қарай атылады. Кетпеннің темірін қас-қағым сәтте қағаз ғұрлы көрмей, қақ ортасынан тесіп өткен оқ жыланның тұмсығы нанға тигенде майрылып, ирелең ете түседі. Бұны көрген адамдар: «Тәуба, тәуба!» – деп жаратқанға жалбарынады. Осылайша жеңіліс тапқан жыландар кері шегініп, қайтып кетеді. Содан кейін қазақ баласы нанды бұрынғыдан да қадір тұтып, қасиетіне бас ұратын болыпты. Ал, диқан атаның қара кетпенінің маңдайындағы жалғыз тесік осыдан кейін пайда болыпты-мыс [7; 8,65-66].

Бұл сюжет моңғол халқында жоқ. Миф Сыр бойында ежелден егіншілікпен айналысатын халықтың арасында айтылатындығы тегін емес. Осы өлкенің бақсылары науқас адамды кетпенмен ұшықтайтын болған [9,147].

Сонымен бұл өңірде диқаншылық кәсібіне байланысты кетпенге табыну жосыны қалыптас-қандығын аңдаймыз. Ал малшылықпен айналысатын моңғолдарда және қазақ даласының басқа өңірлерінде бұл сюжет әзірше белгісіз. Рас, ит пен жылан түркі-моңғол халықтарының ежелгі тотемі болғандықтан, оларға табыну салты екі халықта ортақ кездесетіні ақиқат.

Мифте мәдени нысан кетпен мен нан табиғи нысан жыланға қарсы қойылғанын көреміз. Нәтижесінде жылан жеңіліске ұшырап, адам еңбегінің өнімі – кетпен мен нан ұлықталады. Мифтің құрылысынан «жылан-кетпен» «жыланның» деген кереғар түсініктердің шендескенін байқаймыз. Бұнда ежелгі тотем – жылан адамның колтума өнімі нанның жеңіліс табады. Еңбек құралы кетпеннің маңдайындағы тесік жыланның шабуылынан пайда болады. Бірден айтарымыз: бұл мифте жылан жасампаз қаһарман емес, ол – керісінше, адам туындысы кетпенге қарсы шабуылдаушы, оның маңдайын тесуші. Мифтің мәнінен «кетпен киелі, ол адамды жыланның қорғап, содан маңдайы тесілген, ал, кетпен өсірген нан одан да киелі, оған жыланның әлі жетпеген», – деген түсініктерді білуге болады. Жылан негізінен мәдени нысанға қарсы келуші емес, ол құнаһар адамнан кек алушы ғана. Түйіндесек, бұнда жылан – мәдени құндылықты жүзеге асырушы жасампаз қаһарман емес, тек қана кездейсоқ кетпеннің маңдайын тесуші. Бірақ қайткенмен де кетпеннің маңдайындағы тесіктің пайда болуына төменгі әлем өкілі жыланның әсері болғаны мифте бейнеленген.

Әлемдік мифологияда тотем-баба құрбандыққа шалынғанда мәдени игіліктер пайда болатын сарындар бар. Ал, қазақ мифологиясының поэтикалық

ерекшелігі сол – қандай бір құрбандық қаскөйліктің жауыздықтың нәтижесінде атқарылып, соның әсерінен кейбір мәдени нысанның кескінкелбеті, түр-тұрпаты пайда боп, құндылық жасалып жатады. Яғни, ежелгі түсініктегі қасиетті құрбандық сананың дамуына байланысты жауыздық әрекетке трансформацияланып кеткен болу керек. Бір қызығы сол: қазақ мифологиясында жауыздық әрекет жасалғанымен, мәдени нысан күйреп-жойылмайды, керісінше бүгінгі қажетті өгейтін кемелденген қалпына келеді. Мысалы, Шыңғыс хан домбыраның көмейіне қорғасын құяды, нәтижесінде оның шанағындағы тесік пайда боп, қазіргі әйдік қалпына келеді. Біз талдап отырған сюжетте жылан кетпенге атылды, есесіне диқанның құралы қазіргі үздік пішінге ие болады.

Сонымен, кетпеннің түр-тұрпатына өзгеріс енгізгенімен бұндағы жылан жасампаз қаһарман емес екендігін айттық. Бұның өзі қазақ мифологиясының поэтикалық бір ерекшелігін көрсетеді. Жылан қаскөйлік бағытта болғанымен, бұл мифтің мәнінен «Жылан қасиетті, ол құнаһарды жазалаушы. Бірақ жыланның кетпен, одан нан қасиетті» деген түйіндерді байқаймыз. Осылайша ежелгі тотем – жылан жасампаз қаһарман міндетін тікелей атқармағанымен, мәдени нысан – кетпеннің пішінін жасауға қатынасып, бір сөзбен айтқанда, кетпеннің қасиетті сипатқа ие болуына көмектесіп тұр.

Қазақ пен моңғол халықтарында қымыз бен айранның пайда болуы туралы ұқсас сарындар бар. Қазақта Қамбар ата жылқыны алғаш рет қолға үйретеді, тұңғыш қымызды ашытады, өйткені биенің сүті не айран, не ірімшік, не сүт болмайды, отқа піспейді, содан Қамбар ата ашытып, қымыз жасап үйретеді [10,100; 11,226].

Қымыздың шығу тегі туралы моңғол сюжеті былай: «Ертеде жалғыз биесі бар бір адам көл жағасын мекен етеді екен. Бір күні жалғыз биесі құлындап, ол аяқтана алмай көлге құлап өліпті. Биесінің желіні сыздағандықтан олар сүтін сауып, жия беріпті. Бір күні таудағы әулиеге зекет бергелі барған үй иесі:

– Бір бием бар еді. Құлыны өлген соң сүтін сауып, жинай берген едік. Сүті ащы, бір түрлі дәмді, – дейді.

Сонда әулие: – Е, оны қымыз дейді, маған алып келіңдер. Содан кейін күш-қуаты барларын ағашқа арқан-жіп байлап, дайын отырыңдар», – дейді. Көп кешікпей аспаннан қалың жылқы түскенде адамдар шама-шарқынша байлап-матап алыпты, жылқы мен қымыз алғаш солай пайда болған екен [12,85].

Бұдан алғашқы жылқыны ұстап, тұңғыш қымыз-

ды ашытып үйретуші қазақта Қамбар ата, моңғолда тау әулиесі екендігін білдік.

Моңғол мифінде жылқы аспаннан түскендігі айтылады. Бұған ұқсас сарын қазақта да бар. Мысалы, «Жылқыны алғаш ұстап әкелгенде бір ақсақал: “Жал-құйрығы қанат екен, төрт аяғы болат екен, жануардың жүрген жері жаугершілік екен, шырақтарым, осыны тапқан жерлеріңе апарып тастандар” – деген екен», – деген аңыз бар [13,60].

Бұнда жылқының «жал-құйрығы қанат екен» деп құсқа балануы ол аспан текті хайуан деген түсініктен туса керек. Өйткені, арғы бабаларымыз хуннуларда аспан жылқылары туралы аңыздар болған. Ол жайында ғалым Л.П.Потапов «Ежелгі хуннуларда Давань деген биік таудың ұшарбасында аспан жылқылары мекен етеді, оларға биелерді жіберу арқылы шағылыстырып, құлынын алуға болады», – деген наным-сенім болғанын айтады.

Сондай-ақ ғалым якуттардың эпосы мен түсінігінде жылқы көктен жаралғандығы бейнеленгендігін айтады [14,176].

Моңғолдарда айранның пайда болуы туралы миф бар. Бұл сюжет қазақта жоқ екендігі белгілі. Онда: «Ертеде бір кемпір сиырын сауса, оның сүті күндегіден қышқылтым, әдемі болған екен. Себебін, сиырынан сұраса, ол «Балжин бүбінің сүті тамған Онон арасанын ішкен едім» дейді. Содан бастап адамдар Балжин бүбінің киелі сүті тамған Онон арасанынан ұйтқы алып, айран жасайтын болған екен» [12,170].

Бұл миф қытай халқының Маутай деген арағының пайда болуы туралы сюжетімен ұқсас. Онда перизаттың аянынан соң ауылда қасиетті бұлақ пайда боп, адамдар сол бұлақтың суымен арақ ашытып, әйгілі маутай солай пайда болады [15,60].

Түйіндеп айтқанда, қазақ пен моңғол халықтары жылқыны аспан текті хайуан деп түсінетінін және де жылқыны қолға үйретуші ілкі-бабаның (қазақта Қамбар ата, моңғолда тау әулиесі) қымызды да алғаш ашытуға ықпалы болған деген байырғы түсініктің жұрнағын білдік. Сонымен, бірге айран туралы сюжеттің қазақта жоқ екендігі, яғни, біздің мифология кейбір ерекшелікке ие екендігі де анықтала түсті.

Қазақ пен моңғолда мәдени өсімдіктердің пайда болуы туралы мифтер бар. Моңғолдарда «Арақ пен темекі, апиынның пайда болуы» туралы мифтер бар [16,42-44]. Ал, бұл сюжет қазақта мүлде жоқ. Осы сарындар тибет-қытай халықтарының әсерінен пайда болуы да ықтимал, ал, ислам дініне енген қазақтар арасында бұндай зиянды заттарға қатаң тыйым салынатыны белгілі. Керісінше, бидайдың пай-

да болуы туралы қазақ пен моңғол халықтарындағы сюжет ортақ екендігіне көз жеткіздік.

“Ертеде ауа райы жылы болып, адамдар молшылықта өмір сүріп, аспаннан аппақ ұн жауатын тоқ заман болған екенмыс. Сол уақытта бір кесір әйелдің көргенсіз баласы үлкен дәреттен соң құйрығын аппақ ұнмен тазалаған екен. Соның кепиеті атып, жаратушы қаһарланып, аспаннан ұн орнына ақ қар жауғызған екен дейді. Адамдар аштықтан қырылып, үсіп өле бастайды. Сол кезде ит жаратқанға жалбарынып несібе сұрайды. Құдай оған бір тал бидайдың масағын береді. Осылайша иттің арқасында адамдар алғашқы дәнге ие боп, содан бастап оны жерге егіп, ырыздық ететін болған екен. Біздің қазіргі жеп жүрген нанымыз сол иттің несібесі екен, сондықтан ит жеті қазынаға жатады. Ал, зауалға ұшыраған адамдар бидайды молайтып егіп, азық-түлігін ауыр еңбекпен дайындайтын болған екен”.

Түркі-моңғол халықтарына кең таралған бұл мифтің нұсқалары “Этнографическое обозрение” журналында сондай-ақ “Қазақтың мифтік әңгімелері” [8,69] кітабында жарияланған. Осы сюжетті 1889 жылы Тарбағатайдағы моңғолдар мен қазақтардан жазып алған А.Ивановский «Киргизский вариант того же сказаний представляет собою странное соединение легендарных мотивов» деп түсінік жасап, осы сюжеттің басқадай халықтар арасында бар екендігі туралы «Из сказаний такого рода, как уже указано было известны: великорусское, малорусское, болгарское, польское, монгольское, малоазиатское и др.» [17,264-265], – деп жазады. Бұл мифтің моңғол тіліндегі нұсқалары «Моңғол халқының мифологиясы» деген кітапта жарияланған [12,167]. Келесі бір нұсқасы Г.Н.Потаниннің «Очерки Северо-западной Монголии» деген еңбегінде жарық көрген [18,352].

Біздің ойымызша, алдымен бұл сюжетте тарихта болған табиғаттың күрт тоңдану құбылысы көрініс тапқан. Сонымен бірге терімшілік дәуірі аяқталып, енді егіншілік басталғандығы әңгімеленген. Қолға үйретілген алғашқы хайуандардың бірі, адамның досы ит ілкі дәнді жаратқаннан сұрап алушы мифтік жасампаз қаһарманға айналып отырғандығы қызғылықты. Осылайша бізге белгілі болғандай ұстанының қышқашы мен бидайдың масағының итпен байланыстырылуы ежелгі тотемдік түсініктен анық хабар береді. Иттің түркі-моңғол халықтары үшін тотем-баба екендігі айқын [19,63-69].

Бұл мифте ит жаратушы мен адам қауымының ортасына дәнекершілік ететін жасампаз қаһарманға үндес қызмет атқарып тұр. Өйткенмен рухилік стадиядағы кезеңінде әлемдік діндердің әсерімен ыды-

раған қазақ-моңғол мифологиясында жасампаз қаһарман тәңірге тікелей қарсы келіп, немесе белсенді күрескерлікпен игіліктерді адамдарға әлпәре алмайды, тек қана құдайдың шапағатының арқасында ғана жақсылыққа қол жеткізеді. Сондықтан бұнда ит жартылай жасампаз қаһарман міндетін атқарушы, яғни құдайға жалбарыну арқылы ғана құндылыққа ие болушы екендігі айқындалып тұр.

Қазақта мақтаның шығу тегі туралы миф бар. «Өзірет Адам мен Хауа ана әжеміз жұмақтан шыққанда өздерінің жалаңаш денелеріне құрма жапырағын жамылған... Қазіргі уақытта біздің киімдеріміз мақтадан дайындалған материалдан жасалады. Мақта алғаш рет құрма пальмасынан жерге түскен тамшыдан өсе бастаған да, кейіннен біз одан мақта өндіре бастаппыз. Ал, біз киім кешекті мақта кездемесінен осы себеппен кие бастаппыз, мұның өзі бізге ежелгі заманнан мұра болып қалған» [20,226].

Бұл сюжет моңғолда мүлде жоқ. Өйткені, бұл ислами сюжет будда дінін ұстанатын моңғолдарға таралмаған болса керек.

Кез келген мифологияда негізгі мәдени нысандардың бірі – от. Қазақ пен моңғол халықтарында отқа табыну салтына байланысты ортақ ырым-кәделер бар екендігі ғылымда дәлелденген [21].

Ғұрыптық от бөлу рәсімінің ертекерде орын алған іздерін академик С.Қасқабасов кешенді талдаған [22,74]. Ғалымдар тұңғыш оттың пайда болуы туралы мифтерден ежелгі дәуірдің тұрмыс-тіршілігін аңғаруға болатындығын айтқан [23,25]. Олар бұл тақырыптағы мифтерді екі топқа жіктеген: I. Отты алғашқы сақтап отырған иесінен құстың ұрлап алуы; II. Отты адамдар екі ағашты үйкеп шығарып алуы.

Қазақта отты алғашқы сақтап отырған түп иеден ұрлап алу туралы мифтің жұрнағы сақталған. Біз бұл сарындас екі мифтің мәтінін кездестіріп отырмыз. Біріншісін А.Ивановский “Этнографические обозрение” журналына жариялаған. Онда Фрук деген дуананың отты құдайдан тіленіп тозақтан, яғни ежелгі түсініктегі төменгі әлемнен әкелгендігі жөнінде мәлімет айтылған.

«Ертеде адамдар отты білмеген. Олар құдайдан от сұрағанда күн мен айды жаратқан. Сол кезде адамдар арасында Фрук деген бір ақылды дуана бар еді. Ол жаратқаннан от сұраса, «Адам үшін күндіз күнді, түнде айды жараттым» дейді. Сонда Фрук адамдар жылынып, тамақ пісіретін оттың қажет болғандығын түсіндіреді. Құдай Фрук дуананы тозаққа жібереді, ол сол жерден оттың ұшқынын алып шығып, адамдар арасында от пайда болады» [16,265].

Екінші нұсқаны ел аузынан өзіміз жазып алдық. Бұл шайтан көбелек туралы миф. «Ертеде адамдар отқа ие болған соң төменгі қараңғы әлемнің патшасы от әкел деп шайтан көбелекті біздің ортаңғы әлемге жұмсаған екен. Ол өз еліне жарық сәуле апарса, патшасы қызын беруге уәде етіпті. Содан кеш болса жынды көбелек от ұрламақшы боп шамды айналып ұшады. Бірақ отты қалай алудың айласын білмейді. Сөйте тұра пәруана сұлу қызға қызығып, көзсіздікпен отқа өртеніп өле береміз».

Бұл мифтің толық нұсқасы моңғол фольклорында сақталғандығын байқауға болады. Енді соны келтіріп, салыстырулар жасайық:

“Ертеде адамдар әлемінде от болмаған. Адамдар кешке жақын жоғары әлемде от жағылғанын байқап, аспаннан от ұрлауға қарлығашты жұмсаған. Ол аспанға ұшып барса, отты жоғарғы әлемнің кемпірі күзетіп отыр екен. Қарлығаш отты іле қашқанда, кемпір қолындағы қышқашпен қарлығаштың құйрығын қысып қалған. Содан қарлығаштың құйрығы айыр болған. Енді біздің әлемде от пайда болғанын көрген төменгі әлем патшасы от әкелуге жынды көбелекті жұмсаған. Соқыр көбелек оттың өзін емес, ұшындағы көкшіл жалынын шымшып ап, төменгі әлемге апарған. Содан төменгі әлемнің отында қызу жоқ, тек қана көкшіл жалын шығарады. Ал, нағыз отты ұрламақшы боп соқыр көбелек кеш болса отқа өртеніп өле беретіні содан” [12,161-162; 24,75].

Қазақта қарлығаштың отты әкелгендігі туралы мотив өзгеріске ұшырап, көмескіленіп кеткен болуы керек. Дәл бұндай мәліметті әзірге кездестіре алмай отырмыз. Бірақ “Қазақ Совет энциклопедиясында” мифология туралы жазылған мақалада “Прометейге сәйкес келетін бейне – қазақта қарлығаш” [25,67] деп, бұл құстың төменгі әлемнен адамдарға от әкеліп бергендігін айтады. Қарлығаштың масаның тілін жұлып, төменгі әлем патшасы жыланның қаупінен адамдарды құтқарғаны туралы мотив кең таралғаны белгілі. Түйіндеп айтқанда, қазақта да оттың пайда болуы туралы мифтің жұрнақтары сақталған. Жекелеген деректермен әрі моңғол мифімен салыстыра отырып, оттың пайда болуы туралы қазақ мифіне реконструкция жасауға болатын сияқты. Сонымен, қарлығаш жоғарғы әлемнен отты әкелуші, ал шайтан көбелек төменгі әлемге отты апармақшы қаһарман екендігін аңдаймыз. Алдағы уақытта бұл тақырыпта ел аузынан тың деректер жинап, теренірек іздене берген жөн.

Қазақ пен моңғол халықтарында екі ағайынды жасампаз қаһарманның қос ағашты үйкеп от шығарып алу мотиві мүлде сақталмаған. Австралиялық,

африкалық байырғы тайпаларда екі ағашты үйкеп от шығарып алу мотиві мол таралғандығы белгілі [3,22]. Моңғолдарда отқа тасаттық салтында айтылатын мадақ жырлар сақталған. Қазақта бұндай рәсім көмескіленіп, мәтіндер жойылып кеткенін айту керек. Моңғолдардың отқа табыну жырында:

«Хаған ием сақтаған от,
Ханыша анам үрлеген от,
Әкең сенің құрыш болат,
Анаң асыл қара тас», –

деген жолдар бар.

Сонымен, қазақта отқа табыну салты көмескіленіп кеткендіктен отқа арналған мадақ жырлар да немесе оттың пайда болуы туралы мифтің мәтіні де бізге толық күйінде жетпегендігі айқындалды. Ғалым Д.Банзаров «Ламалар ел аузындағы бақсының сарынын жинап ап оған буддизм элементтерін қосып, кітапша жасап, елге таратқан», – деп жазады [26,49]. Оның айтуынша, моңғолдарға будда діні енгенде ежелгі қара діннің киелі рәміздері бұрмаланғанымен, оның кейбір мәтіндері қағазға түсірілген көрінеді. От туралы мадақ жырлар, ежелгі түсініктер, мифтер моңғол халқында әжептәуір сақталып қалғандығының бір себебі осында болса керек. Ал, қазақтарда оттың шығу тегінің өзі ислам дінінің тозағымен қатыстырылып, (себебі, шайтан оттан жаралған), содан Фрук деген дуананың отты әкелгендігі туралы трансформацияға ұшыраған сюжеттің сақталғандығын білдік. Түйіндеп айтқанда, қазақта отқа табыну шайтанның ісіне саналып, әлемдік дін тарабынан қуғынға ұшырап, от туралы наным-сенімнің іргесі недәуір шайқалғандығы айқын білініп тұр.

Ежелгі түріктерде алғашқы отты Надулуша шығарып алған деген аңыз бар [27,8]. Бірақ бұл түрік Прометейдің отты дәл қалай шығарып алғандығы туралы нақтылы сюжет бізге белгісіз.

Екінші санаттағы мәдени нысандарға әлеуметтік қатынасты реттейтін игілікті салттың пайда болуы туралы миф те жататынын айттық. Қазақта «Қонақасы» салты туралы миф бар. «Ертеде малдарды алғаш рет қолға үйреткен абыз қария сақара далада өмір сүрген екен. Қарияның үш ұлы болыпты. Ол кезде далада адамдар аз, ал, қарияның өсірген малы қисапсыз мол болған деседі. Қария өлерінде балаларын шақырып, барлық малын төртке бөліп, бақұлдасып, өсиет айтады. Сонда балалары әкесінен «Біз болсақ үшеуіміз, ал, сіз малды неге төртке бөлдіңіз? Төртінші бөлікті кімге қалдырасыз?» деп сұрайды. Қария «Мен төртінші бөлікті сендердің үйлеріңе қыдырып келетін қонаққа несібеге қалдырып отырмын, бұл қонақасы бола-

ды. Қонақасыға бөлінген мал сендердің малдармен бірге өсіп-өнеді, сендер оны үйлеріңе қонақ келгенде сойып бересіңдер. Ал, қонақтар қымсынбай-ақ кәделі малын тойып жеп жүретін болсын», – деген екен. Содан бастап қазақтар үйіне келген қонақты құшақ жайып қуана қарсы алып, мал соятын болған. Қарияның үш баласынан үш жүздің ұрпағы таралып, бәрі де қонақасы салтын бұлжытпай орындайтын болған» [28,293].

Бұл мифте қария баба алғаш рет жабайы малдарды, қой, ешкі, жылқы, сиыр, түйелерді қолға үйретіп өсірген, үш жүздің ұрпағын таратқан, сонымен бірге қонақасы салтын қалыптастырған жасампаз қабарманның қызметін атқарып отыр. Халқымыз меймандос салтымен даңқы шығып, «еншісі бөлінбеген елміз» дейтіні осы байырғы ұғымнан бастау алса керек.

Моңғолдарда дәл осы сюжет кездеспейді.

Қорытынды жасасақ, қазақ пен моңғол халықтарында екінші санаттағы мәдени нысандар туралы мифтер бар екендігі анықталып, олардың мәтіндері сараланып, талдау жасалды. Осы тақырыптағы мифтер әлем мифологиясының аумағынан аса алшақ кетпейді, әйткенмен кейбір төл ерекшелікке де ие екендігі байқалды. Бұл мифтердің мәні сол, онда адамның әлеуметтік тіршілік иесі екендігі таңбаланып, хайуанаттар әлемінен бөлектенуі көрініс табады. Қазақ пен моңғол мифологиясындағы екінші санаттағы мәдени нысандарға музыкалық аспаптар мен өнер, құрал-сайман, (ұстаның қышқашы, кетпен) мәдени өсімдіктер, (бидай, мақта), тағам (қымыз бен айран), от, ою-өрнек, игілікті салт жататыны айқындалды. Мұхит жағалауындағы халықтар мифологиясында кездесетін алғашқы қайық пен қармақ туралы сюжеттер бізде мүлде жоқ, керісінше айран мен қымыз туралы өзегі әңгіме бар екендігі білінді. Бұл даралық мәдени-шаруашылық типтегі ерекшелікке байланысты екендігі айқын. Керісінше, оттың пайда болуы туралы мифтің әлемдік мифологиямен типологиялық тұрғыдан үндес екендігі байқалды. Сонымен бірге қазақ пен моңғол мифтерінің айырмашылықтары да айқындала түсті. Мысалы, ұстаның қыш-қашы мен диқанның кетпені туралы миф қазақта ғана бар, ал, жұлдызнама тақтасы, темекі, арақ, апиынның пайда болуы туралы мифтер моңғолда кездеседі екен. Себебі, диқан кетпені туралы миф егіншілік дамыған Сыр бойы тұрғындарынан жазылып алынды, бұл сюжет моңғолда ғана емес, қазақ даласының басқа аймақтарында кездесе бермейтінін айтқан жөн. Қазақта алғашқы ұста Дәуіт пайғамбар, ал, моңғол мифологиясында

оның есімі мүлде кездеспейді. Бізде темекі, апиын, арақ туралы мифтер жоқ, ал, мақта туралы миф бар. Бұл айырмашылықтар діни ерекшеліктен туындағаны анық.

Қазақ пен моңғолдағы музыкалық аспаптар мен өнердің, от пен бидайдың пайда болуы туралы сюжеттер ортақ дәстүрден тамыр тартқандығы дәлелденді. Оттың пайда болуы туралы моңғол мәтіні қазақ мифін қайта жаңғыртуға көмектесетіні көрінді.

Сонымен бірге осы тақырыптардағы мифтерде үлкен міндет атқаратын жасампаз қаһарман мәселесіне арнайы тоқталдық. Қазақ пен моңғол мифологиясы рухилік кезеңде тұрғанда әлемдік діндердің әсерінен ыдырағандықтан жасампаз қаһарман да ығыстырылып, оның міндетін тәңірі өзі атқарып кеткендігі шындық. Әйткенмен, біз, жасампаз қаһарманның міндетіне үндес қызметтер атқаратын мифологиялық кейіпкерлерді тауып отырмыз. Ол осы халықтардың ежелгі тотемдері – қарлығаш, жылан, ит. Мәселен, жылан кетпеннің маңдайындағы тесіктің пайда болу оқиғасына қатысса, ит алғашқы дәнді жаратқаннан сұрап алады, ұстаның қышқашының пайда болуына үлгі көрсетеді, қарлығаш моңғолда алғашқы отты жоғарғы әлемнен ұрлап әкеледі. Бұнда жылан мәдени нысанды жаратушы емес, оған шабуыл жасаушы, нәтижесінде кетпеннің қазіргі пішінін жасаушы күрделі кейіпкер. Ит алғашқы дәнді тәңірден сұрап алады, демек жасампаз қаһарман ретінде ол белсенді әрекет жасай алмайды, тек қана жаратқанның дайын сыйын адамға жеткізуші, бұнда бәрібір тәңірі зор міндет атқарып тұр. Әйткенмен ит сүйек қысып алған алдыңғы сирағы арқылы ұстаның қышқашының пайда болуына үлгі көрсетуі оны жасампаз қаһарманның қызметіне жақындатып тұр. Қарлығаш моңғол сюжетінде отты жоғарғы әлемнен ұрлап әкеліп, құйрығы айыр болады. Ол осы белсенді әрекеті арқылы шын мәнісінде жасампаз қаһарман міндетін толық атқарып тұр. Бірақ қазақта қарлығаштың осы қызметі недәуір көмескіленіп кеткендіктен кейбір деректер арқылы жаңғыртуға әрекет еттік. Ал, қазақ пен моңғолда төменгі әлемге от ұрлап апарғалы жүрген жынды көбелектің қызметі ұқсас екенін білдік.

Сонымен, қазақ пен моңғол мифологиясындағы жасампаз қаһарман мәселесіне алғаш мәрте талдау жасадық. Рухилік стадиядағы кезеңінде әлемдік діннің ықпалымен ығыстырылғандықтан қазақ пен моңғол мифологиясында жасампаз қаһарман өз міндетін толық дәрежеде атқара алмайды, өйткені ондай жауапкершілікті құдай ғана орындайтын бол-

ған. Сол себептен қазақ пен моңғол мифологиясында мәдени құндылықтарды тәңірінің көмегімен жартылай жүзеге асырып жүретін, белсенділігі кемшін, жарты-жасампаз қаһарман бар екендігі дәлелденді.

ӘДЕБИЕТ

1. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. М.: Наука, 1991. Вып. 4. 168 с.
2. Қазақ аңыз-ертегілері. Бейжін, Ұлттар баспасы: 2002. 947 б.
3. Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия. Л.: Наука, 1971. 240 с.
4. Мифы народов мира. М., 1982. Т. 2.
5. Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Аударған Х.Алтай. 1991.
6. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. М.-Л., 1952. Т. I. 221 с.
7. Айтып берген: Филология ғылымдарының кандидаты С. Дәрібай.
8. Қазақтың мифтік әңгімелері. Алматы: Ғылым, 2002. 320 б.
9. Құдайбергенова А. Сырдарияның төменгі ағысында тұратын қазақтардың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлерінің ерекшеліктері // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі және бүгіні. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. 428 б.
10. Тоқтабай А., Сейітқұлова Ж. Төрт түліктің қасиеті. Алматы, 2005. 192 б.
11. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. Алматы: Аруна, 2006. 252 б.
12. Цэрэнсодном Д. Монгол ардын домог үлгэр. Улаанбаатар, 1989. 239 х.
13. Сейфуллин С. Шығармалары. Алматы, 1964. 6-том.
14. Потанов Л.П. Конь в верованиях и эпосе народов Саяно-Алтая // Фольклор и этнография. Л.: Наука, 1977. 200 с.
15. Көрші. 2006. №2.
16. Беннигсен А.П. Легенды и сказки Центральной Азии. СПб., 1912. 168 с.
17. Этнографическое обозрение. 1890. №4. Кн. УП.
18. Потанин Г.Н. Очерки Северо-западной Монголии. Материалы этнографические. СПб., 1883. Вып IV.
19. Тойшанұлы А. Антропологиялық мифтердегі ит символы және «ит жейде» салтының семантикасы (қазақ пен моңғолдың фольклорлық материалдары бойынша) // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 2004. № 5-6. 63–69 бб.
20. Диваев Ә. Тарту. Алматы: Ана тілі, 1992. 256 б.
21. Қазақ пен моңғолдың отқа табыну рәсімі туралы төмендегі еңбектерден қарауыңызға болады: Банзаров Д. Собрание сочинений. М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. С. 72. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. Алматы, 1985. 169-196-бб.
22. Каскабасов С. Казахская волшебная сказка. Алматы: Наука, 1972. 260 с.
23. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. М.: Наука, 1986. С. 538; Мелетинс-

кий Е.М. Происхождение героического эпоса. М., 1963. С. 25.

24. Пүрэв О. Монгол бөөгийн шашин. Уланбаатар, 2002. 388 х.

25. Қазақ Совет энциклопедиясы. Алматы, 1976. 8 том .

26. Банзаров Д. Собрание сочинений. М.: Издательство Академии наук СССР. 1955. 374 с.

27. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы: Қазақстан: Сана, 1991. 80 б.

28. Казахские сказки. Алма-Ата, 1964. Т. III. 432 с.